

כמיהת יהודים להתיישבות חקלאית בהר חברון במאה הי"ט ובראשית המאה הכ'

דוד עמית¹

לזכרו היקר של ברוך דסברג (גינג'י), שכן וידיד מילדות.

מבוא:

בחורף תשל"ז תמלאנה 50 שנה להתיישבות בגוש עציון. בשנת תרפ"ז (1927) התיישבו חלוצי "מגדל עדר" במחצית הדרך בין ירושלים לחברון בואכה גוש עציון דהיום. תולדות "מגדל עדר" ראויים לעיון בפני עצמו. בשנים האחרונות נאסף מידע רב בנושא זה ובע"ה יצאו הדברים לאור בקרוב.

אך בעוד שפרשת מגדל עדר ידועה בעיקרה לחוקרים ואף בין מורי הדרך יש שיזכירוה - הרי כמעט עלומה היא פרשת הניסיונות הקודמים לגאולת קרקעות לצורך התיישבות חקלאית בהר חברון. מחמת כשלונם של ניסיונות אלו נשארו הדיהם רק זעיר פה וזעיר שם, ביומנים ובמסמכים הגנוזים.

בשנים האחרונות אספנו, בעזרתם הנאמנה של ידידים, פרטים אחדים על כמה תכניות להתיישבות חקלאית בהר חברון: מן המאה הי"ט ומראשית המאה הכ'. מידע זה אף שבוודאי אינו שלם עדיין, יש בכוחו ללמד על כמיהתם של בני חברון וירושלים - אנשי "היישוב הישן" - להתיישבות ולעבודת האדמה.

דומה כי מלבד העניין הרב שבפרשה מרתקת זו (שהוא כשלעצמו עילה מספקת להבאת הדברים), יש בה גם משום שיעור חשוב לדורנו, אשר בו הקשר אל האדמה הולך ופוחת. קודם שנציג את התכניות ואת הניסיונות לפרטיהם, עלינו לעמוד בקצרה על הרקע לצמיחתם.

היטיב לתארו בן ציון גת בספרו "הישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א (1840 - 1881)" (יד בן צבי, ירושלים תשל"ד). נצטט להלן קטעים אחדים כלשונם מהפרק "השאיפה לקרקע" (עמ' 303 - 304):

"שיבת ישראל לארצו הייתה קשורה מאז ומתמיד בשאיפה לשינוי דרכי חייהם ואופן פרנסתם של היהודים. תכונותיהם האופייניות של הגלות הן הארעיות, חוסר ביטחון במצב שבו שרוי היהודי, אי-רצון להשתרשות מעמקת שרשים באדמה הזרה [...]"

1 מאמר זה פורסם לראשונה בקובץ 'הר חברון', בעריכת יאיר וסמה צורן, לקט מאמרים בנושאי טבע וידיעת הארץ, תל-אביב 1977, עמ' 44-56, נערך מחדש בידי חנה עמית ומתפרסם כאן באדיבותה.

אולם כל חולמי חלום שיבת ציון ראו את הגאולים כחורשים וזורעים את אדמת המולדת. ויהא החוזה איש אדוק, משומרי חומות ירושלים, שרואה הכרח בעבודת האדמה כאמצעי, שעל-ידי אפסר לקיים את המצוות התלויות בארץ, או יהא זה אדם מודרני שרואה הכרח כלכלי-סוציולוגי בהעברת חלק ניכר של העם לחקלאות, לדבר אחד נתכוונו שניהם: ליצור טיפוס חדש של יהודי, שיהא מושרש באדמת המולדת ומוציא ממנה את לחמו בזיעת אפיו.

בתקופה שאנו דנים בה חל שינוי גדול בהשקפתם של יהודי ארץ ישראל על העבודה ועל המלאכה המחיות את בעליהן. הדורות הצעירים, שנולדו בארץ, ואף הצעירים בעלי מרץ, שעלו מן הגולה, כורכים את שני הטעמים, הדתי והכלכלי, ביחד ומבקשים את תיקונו של היישוב בהעברת חלק ממנו לחקלאות [...]

אפשר מתוך עיון בדפים הבאים ייעקר מלבנו המשפט הקדום בדבר אי-פרודוקטיביותו ושנאתו ליגיע-כפיים של "היישוב הישן", שנטעוהו בנו "חובבי ציון" שעמדו בקשרי מלחמה עם ישוב זה.

המקורות שלפנינו אינם מחוסרי-סתירות. בכל הפרשה הזאת אור וחושך, רצון לבנות ורצון להכשיל ולעכב משמשים בערבוביה. היחס ביישוב אל עבודת האדמה דו-פרצופי. יהודי ארץ ישראל רוצים בה, אך באותה שעה עצמה מתייראים מפניה. מתייראים מפני קשי העבודה, שלא הורגלו בה מנעוריהם, מפני הסכנה לדור בכפרים ולצאת אל השדות בארץ פרועה, אף מתייראים הם שמא תמנע אותם העבודה מקיום המצוות ומלימוד התורה ותשפיע לרעה על זרם הנדבות, שעליו היו מושתתים חייהם.

אבל הרצון להשתחרר מן "הלחם הקלוקל", מן "החלוקה", ולזכות בחיים בריאים ורבי מעש, מתגבר על ההיסוסים ועל המכשולים, ומתוך חומות ירושלים, מתוך אותו "יישוב ישן" שחובבי ציון ובני העליות הראשונות הרגילונו לראותם רק כבטלנים ומבלי-עולם, יוצאים כובשי ביצות הירקון - מייסדי פתח-תקוה, שבמסירותם ובסבלותיהם הניחו את היסוד לאותו מפעל חקלאי מבורך שעליו תפארתו של העם העברי הקם בארצו לתחיה.

התעוררות "היישוב הישן" לעבודת האדמה, הביאה להקמתן של חברות ואגודות ששמו לעצמן כמטרה רכישת קרקעות והקמת יישובים חקלאיים ברחבי הארץ. אך טבעי הוא, כי עיקר הפעילות בתחום זה נעשתה בידי יהודי ירושלים - המרכז היהודי הגדול ביותר. אולם גם בקהילה היהודית הקטנה של חברון קמו אישים בעלי חזון, אשר חלמו על כפרים יהודים שיקומו בהרי חברון. יש ופעילותם של אלה השתלבה בחברות הקיימות ויש שנעשתה באופן פרטי, ללא תלות באחרים. הנה, לדוגמה, שומעים אנו על "חברת תורה ועבודה" אשר נוסדה בשנת תרכ"ב (1862) בידי אנשי ירושלים וחברון ובראשה עמד הרב מאיר איערבאך (וראו: מוסר היסוד: תמצית מתוך תולדות ועד הכללי כנסת ישראל ירושלים, בעריכת אליעזר הורביץ, הוצאת הועד הנ"ל ירושלים תשי"ח, עמ' 69; וראו שם גם הערה 44).

אף הניסיונות שיפורטו להלן - חלקם קשורים לפעילות של חברות ידועות וחלקם פרי יזמה אישית. מהם שלא יצאו מכלל רעיון ערטיילאי ומהם שהגיעו לשלבים מתקדמים של משא ומתן, אך המשותף לכולם שלא יצאו לפועל. הדברים מובאים לפי סדרם הכרונולוגי.

פאגור - פעור

התכנית הראשונה הידועה לנו להתיישבות חקלאית בהר חברון היא מראשית שנת תרכ"ז (שלהי 1866). מאתיים משפחות ירושלמיות, אשר כספי "החלוקה" לא הספיקו לפרנסתן החליטו להקים יישוב חקלאי - "לעשות לנו תיקון לעבוד את האדמה" - כלשונו. הן בחרו ברב ר' יוסף מיוחס ל"ראש ומשגיח" ולנציגן בפני השלטונות. בכ' מרחשון תרכ"ז פרסמו כרוז מודפס ובו נאמר:

"שועת עניים אתה תשמע" מבקשות מאתיים פאמיליאס, עניים ואלמנות ויתומים למלאות את שאלתנו לעשות לנו תקן לעבוד את האדמה ולפרנס את עצמינו ביגיע כפינו לקיים משנ"א [=מה שנאמר] "ובזיעת אפך תאכל לחם" למה יאמרו הגויים איה נא שרי ישראל. במקום שבאים שרי ישראל יתנו דעתם לבקש לעניים מקום מנוחה לעניים, לעבוד את האדמה. לא נפלאות היא ולא רחוקה להחזיק בידנו גם דברים הנצרכים למחרשה וקרנם יכון לעד.

והרב הגו' [=הנזכר] שיש לאל ידו לעזרנו יען היותו עומד בפתח השרים וידו תקופה [=תקיפה] בעזר ה' ובעזר הקונסולאטוס [=הקונסוליות] והוא ביקש לנו מקום גדול לעבוד את האדמה במקום הנקרא פאגור. זולת שאין ידינו משגת לכלי המחרשה ולכמה אהלים לנוח שמה. על כן הנה אנחנו מחלים פ"ק [=פני קהילתנו] שלא יתראשו מלעזור לנו."

כרוז זה פורסם מחדש ע"י ישראל קלוזנר² ("לתולדות שאיפתם של יהודי ירושלים לעבודת האדמה", מנחה לאברהם [אלמליח], ירושלים תשי"ט). קלוזנר סבור כי הכרוז נשלח אל חברת "כל ישראל חברים" (כ"ח) ונמסר לידי קרל נטר, חבר הוועד המרכזי של החברה, אשר היה מבקר בארץ לרגל מסחרו במצרים והתעניין במצבם של יהודי המזרח בכללם.

אין בידינו ידיעות מבוססות מה עלה בגורלה של התכנית המופיעה בכרוז, וכמה גלגולים עברו עליה, מלבד הידיעה כי היא לא יצאה אל הפועל. קלוזנר מעלה את האפשרות כי קיים קשר בין הכרוז לבין מכתב של יהודים מירושלים שנשלח בסוף דצמבר 1866 אל חברת כ"ח בפריס, ובו בקשה לתת להם קרקעות וכלי עבודה ולשלוח אליהם אנשים שילמדו את עבודת האדמה (המכתב נכלל בדו"ח על מצב יהודי המזרח, שהגיש נטר לחברת כ"ח בסוף שנת 1868). בפרוטוקול ישיבת הנהלת חברי כ"ח מיום 14.2.1867 נזכר כי יהודי ירושלים הפנו את תשומת לב החברה לעניות השוררת אצלם והודיעו על נכונותם לעסוק בעבודת האדמה, אם ממשלת תורכיה תרשה להם לרכוש קרקעות. נראה כי מדובר באותו מכתב, או בהקשרו - "תכנית פאגור".

2 * הכרוז המקורי היה שמור בארכיון "מקוה ישראל" והועבר עם ארכיון זה לארכיון הצינוני המרכזי בירושלים לשם צילום, אך שם כבר לא מצאו קלוזנר.

היכן הוא אותו המקום הנקרא "פאגור" שבו רצו יהודי ירושלים להקים יישוב? עיון במפות מלמדנו כי ממזרח לכביש ירושלים-חברון בק"מ ה-17, קיים שטח חורבות המשתרע משני צדי גיא היורד מזרחה אל ואדי אל ביאר. מזרחה לגיא, בגבעה המתנשאת לגובה 924 מ', קיים תל עתיק, הנקרא במפות החדשות בשם ח' זכנדח. אף מפי תושבי הסביבה עדיין ניתן לשמוע את שמו העתיק, בשיבוש קל - "פע'ור". בסקר ארכיאולוגי שנעשה במקום (מ' כוכבי, הסקר בארץ יהודה, מתוך: יהודה, שומרון וגולן: סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים תשל"ב, עמ' 44) נמצאו בעיקר שרידים מהתקופה הישראלית. המקום זוהה על ידי הסוקרים כעיר פעור, עיר בנחלת שבט יהודה, הנזכרת בתרגום השבעים ליהושע טו, בפסוק שאיננו במסורה העברית (בין פסוקים נט 3.0-). מצפון לגיא חורבה נמוכה יותר בשם ח' אל חמידה, ובה שרידים החל מהתקופה הביזנטית ועד התקופה העות'מאנית. בחורבה זו מזהים החוקרים את היישוב "פעורה", הנזכר בכתבי הנוצרים בתקופה הביזנטית.⁴

על פי וילנאי (יהודה ושומרון, תל אביב תשכ"ח, עמ' 331) היה קיים כאן בתקופה העות'מאנית כפר ערבי קטן, שתושביו עזבוהו ועברו אל בית לחם השכנה ובה התיישבו ברובע נפרד (מחמת היותם מוסלמים) הנקרא בשם "פואע'רה" היינו "יוצאי פעור". מסתבר, אם כן, כי אדמת הכפר הערבי הנטוש עמדה למכירה ואותה שאפו לרכוש מפרסמי הכרוז משנת תרכ"ז, כדי "לעשות לנו תיקון" וכו'.

"תכנית פאגור" (פעור) לא יצאה אמנם לפועל, אך כעבור 109 שנים בדיוק, בראשית שנת תשל"ו, באו עולים חדשים מאמריקה והקימו את מושב "אלעזר" על גבעה הנמצאת כק"מ אחד מזרחה לח' פע'ור. ובכך הוסיפו הם יישוב רביעי לגוש עציץ המתחדש.

סנבירה - צאנן

כשמונה וחצי שנים לאחר שיהודי ירושלים פרסמו את הכרוז על אודות "תכנית פאגור (פע'ור)", החלו יהודי חברון בפעולה נמרצת לרכישת אדמה חקלאית בחבל אחר של הר חברון, מתוך שאיפה להקים בו כפר יהודי.

בראשית קיץ שנת תרל"ה (1875) נשלחה איגרת מאת הרב אליהו מני (הרא"ם; תקע"ח - תרנ"ט, 1818 - 1899), שעמד בראש קהילת חברון, אל השר משה מונטיפיורי, וזה דבר האיגרת:

3 * הסקר בארץ ישראל, כנ"ל, עמ' 28; 'א אהרוני, א"י בתקופת המקרא, ירושלים תשכ"ג, עמ' 283 - 284. יצוין עוד כי לדעת פרופ' יהודה אליצור כולל הפסוק את ערי ארץ ירושלים (הנזכרת באגרות תל אל-עמרנה), אשר לא נכבשו בגל הכיבושים הראשון, אלא רק בשלב מאוחר יותר ובהדרגה. וזאת הסיבה לאי הזכרתן במסורה העברית של ספר יהושע (ולא כאן המקום להוסיף).

4 * הירונימוס בתוספת לערך "פעור" שבאנונימטיקון לאבסביוס (מס' 929 עפ"י תרגומו של ע"צ מלמד, ירושלים תשכ"ו) וראו גם: מ' אבי יונה, גיאוגרפיה היסטורית של א"י, ירושלים תשכ"ג, עמ' 103.

‘אותותי אלה להודיע לרו”מ [=רום מעלתו] שבזה השבוע, המלך יר”ה [=ירום הודו] נתן רשות למכור במאג’אד [=ממכר פומבי] כפר אחד סמוך לחברון ת”ו, זה שמו צאנן הנזכר במיכה א וכנזכר בספר ‘תבואות הארץ’ דף נו ע”ב, ומידת המקום ההוא ארבעה אלפים דולם (=דונם) וכל דולם הוא ארבעים אמה רוחב, באמת עוץ, ומה שנתנו בו פעם ראשונה אלף ליראס טורקים, ולהיות שידוע לכל שרו”מ מבקשים טובת ישראל, וחפצם ותאותם בישוב ארץ הקדושה ולכותב בבנין חורבותיה, אמרתי אגלה אונם, אפשר שמן השמים יזכו אתכם בה ותקנו אותה, ואם עלה לרצונם הטוב לקנותה יחישו להודיעני, כדי להניח בה יד עד שתבוא תשובתכם הרמה על יד חכם משה ידידה י”ו לעי”ת יע”א, ובשכר זאת אל שדי יריק לכם ברכה עד בלי די. ונוכה לראות בטוב ירושלים; כ”ר [=כן יהי רצון].’

על החתום: הצעיר אליהו סלימאן מני יצ”ו.

אל בקשה זו מצורפים תמיכה וחיזוק מאת ידידו של הרא”ם הרב יהודה אלקלעי, שהיה מראשוני ‘חולמי ציון’:

‘גם אני החו”ם (=החותר מטה) זכיתי לראות המאור רבנו אליהו הי”ו החותר למעלה ובטחתי בה’ שתעשו רצון צדיק לזכות בבנין הכפר הנז’, כי הוא מקום טוב וקרוב לחברון ת”ו קרית אבות זיע”א, ושוה מאה פעמים על הסך שנותנים בו עכשיו, וה’ יעזרכם ויעזרנו ע”י כבוד שמו, ונוכה לראות בבנין ירושלים ת”ו. על החתום: העבד יהודה ב’ שלמה אלקלעי ח”י, ס”ט.’
(מתוך: ‘מכתב גלוי’, לונדון, תרל”ה)

באותו שבוע שלח הרב אלקלעי מכתב בעניין זה אל עורך ‘החבצלת’:

לידי”נ החכם היקר אוהב האמת והשלום כבוד הר”ר ישראל דוב פרומקין נ”י, ה’ ישפות לו שלום וכל טוב סלה. זה שלושה שבועות האיר אל עבר פנינו המאור הגדול נזר ישראל, כבוד מוהר”ר אליהו מני הי”ו, וזכיתי לדור בשכונתו; בזה השבוע הגיעו מכתב מחברון ומודיעים לו כי השולטן יר”ה נתן להכריז את הכפר צאנן על אבן המקח, הוא צנן הנזכר ביהושע ט”ו ל”ו, הוא צאנן הנזכר מיכה א’, י”א, ומידת הארץ ארבעת אלפים דולם (כל דולם הוא ארבעים אמה מרובעות); והמקום הזה הוא קרוב לחברון, ולכן הקהילה הק’ בקשו ממני שהוא יכתוב את החברה הרוממה שלוחי הקהילות בלונדון ויבקש מהם לפדות את הכפר הזה, שיהיה להם עזר לא מעט. וכן עשה בזה השבוע, ואני באתי אחריו ומלאתי דבריו ובקשתי מהם שיעשו רצון הצדיק לקנות את הכפר הזה שהוא בזול, ה’ יעזרנו על דבר כבוד שמו בזכות ישני חברון כ”ר.

נאום העבד יהודה בן שלמה חי אלקלעי ס”ט

(החבצלת שנה ה’, גליון ל”א, א’ סיון תרל”ה)

ביומנו של מונטיפיורי נמצא אישור כי אכן קבל את האגרת:

אחר זה קראתי לחדרי את השלוחים מחברון לשאול להם על דבר שליחותם, ונתנו לי איזה מכתבים מקהילתם, אשר הציעו לפני שיש למכור הרבה שדות קרוב לחברון. והמה הודיעוני הדברים האופיניים אשר יוכל להביא תועלת רבה ועבודה לפני אנשי קהילתם. מעולם יקרו לי אחינו אשר בחברון, והבטחתי להם שאציע את שאלתם לפני אוהבי ציון.

(ספור משה וירושלים, וארשה 1879, תרגם הרב א. אמשיעוויץ, עמ’ 35)

דמות מרכזית נוספת הקשורה בניסיון זה ובניסיונות אחרים לגאולת קרקעות, הוא הרב עקיבא יוסף שלזינגר (תקצ”ח-תרע”ב, 1837-1912). יחד עם כמה ממקורביו, ובהם הרא”ם, הקים הרב שלזינגר את חברת ‘מחזירי עטרה ליושנה’. בתחילתה היתה החברה סודית וידועה רק ליחידי

סגולה - כולם מקובלים ועוסקים בתורת הנסתר. בשנת תרל"ג החליט הרב שלזינגר לגלות ברבים את מציאות החברה, מטרותיה ואופני עבודתה. מטרתה העיקרית היתה פרודוקטיביזציה של חיי הישוב הישן בדרך של הקמת ישובים חקלאיים ברחבי ארץ ישראל. בשל רעיונותיו, נלחמו ברב שלזינגר רוב מנהיגי הישוב הישן. הוא הוחרם ונודה ע"י רבני ירושלים האשכנזים וסבל סבל רב מכך. אע"פ כן לא רפו ידיו והוא המשיך במאמצים גדולים להגשמת רעיונותיו. בתוך אלה משתלב הניסיון לגאולת חלקת הקרקע הנדונה כאן.

וכך מספר הרב שלזינגר בספרו:

נסענו לבקר את האדמה הזאת בסודי סודות, חלק מבני החברה נשארו בחברון כדי להתפלל במערת המכפלה שה' יתברך יצליח דרנו ואני עם בן הרב מחברון (בנו של הרא"ם - ד. ע.) והרב דוד גוטמן נסענו לתור את האדמה. ראינו בה דברים שלא היינו מאמינים שישנם כאלה בארץ ישראל: כ"ז גבעות פוריות, ויערות ואויר עד להפליא, ביניהם גם אדמת מישור טובה ושתי חורבות עתיקות שעל ידיהן מונחים עמודים עתיקים. התפללנו שם שחרית, מנחה ומעריב, בכוונות ובדמעות, ככה שאפילו ביום הכיפורים לא התפללנו. ואין לתאר את המקומות הקדושים העזובים מבניהם היהודים זה אלפי שנים, כיצד הם לובשים גיל ורנן, כשזב אליהם יהודים. גם מערות גדולות ישנן שם וכבשים ירעו כדברים, כאלף וחמש עצי זית נטועים מסביב לערים האלה ומעונות יקרו מימיהם, וגם מבואות עתיקות ראינו שם ואמבטיות אבן בצדן לחפיפות (הכוונה לשקתות לצאן - ד. ע.). תושבי הכפרים הרבים אשר מסביב למקום ההוא באו לקבל את פנינו ויתנו כבוד לנו, ערכו כרה גדולה לכבודנו וגם שחטו כבשים. עד חצות הלילה אך המשתה אשר ערכו לכבודנו וכאור היום עלינו על ההרים, וכאשר עייפנו ולא יכולנו לטפס עוד ולעלות למרום הרים אשר שיא תועפות להם, הרכיבו אותנו הפלחים על כתפיהם ונשא אותנו אל פסגת ההר.

הנחלה היתה גדולה ואפשר היה להושיב עליה כמאתיים משפחות. ועשינו כל מה שביכולתנו כדי לקנותה ושלחנו בקשות לקושטא להתיר את הקניה. בדרכנו חזרה לירושלים, נודע לגבאי הכוללים מצעדינו אלה וארבו לנו על יד שער יפו על מנת לסקול אותנו באבנים. מיד נחלקנו ל-3 פלוגות - אני נכנסתי בחשאי דרך שער ציון, בן הרב מחברון - דרך שער שכם ור' דוד גוטמן שלף מכיסו אקדח וקרא: הראשון שיגיע בי יקבל כדור בראשו. ההמון נרתע, נסוג וברח על נפשו. התלקחה מלחמה בין אנשי החברה "מחזירי עטרה ליושנה" ובין הכוללים. אלה השתדלו להפריע בעד קניית הנחלה וגם הלשינו על בן הרב מחברון, שנתן שוחד. וזה נאלץ לברוח לדמשק. החבילה התפוררה והקניה לא יצאה לפועל לדאבון לב כולם. ("ספר חברון" בעריכת ע' אבישר; ירושלים תשל"ל, עמ' 103).

פרטים נוספים על הסיבות לכשלון התכנית מביא א' שחראי בספרו על הרב שלזינגר. לדבריו, לאחר שנמנו וגמרו לקנות את הקרקע, ניצב מכשול גדול. לפי החוק התורכי לא נמכרו נכסי הממשלה ליהודים, בוודאי לא לאזרחי חוץ, ולא נרשמה על שמם בספרי האחווה. נהגו לפי כך לרושם על שם ערבי, תמורת תשלום. מצאו אפנדי ערבי שהסכים כי האדמות ייקראו על שמו בשכר אלף פלורין. בשמו השתדלו בקושטא על המכירה במשך שנה, וכל העת שילמו בקשישים, בעוד אנשי "החלוקה" בירושלים מנסים, כאמור, להפריע. לא יאמן, אך לבסוף הגיע מקושטא רשיון המכירה. חסר רק הכסף, כעשרת אלפי גולדן - סכום גדול למדי. הם פנו לתורמיהם בחו"ל שישלחו את הכסף, אך זה לא הגיע, אלא טיפין-טיפין, ובינתיים היה צורך לשלוח את המטפלים במכירה בלך ושוב.

בינתיים התחכם האפנדי והחליט שמוטב לו להיות הבעל האמיתי ולא הפיקטיווי של הקרקע וקנה לעצמו את הנחלה. לאחר שהנכס כבר עבר לרשותו הגיעו לארץ צירים ממזרטיש, שנענו למכתבי ההפצרה של הרב שלזינגר ובקשו לשלם את הכסף; אך אחרו את המועד. האפנדי דרש 50 אלף גולדין בעד חלק אחד, הקטן שבכל הקניה, ואת החלק הגדול לא רצה למכור בעד כל מחיר. כך נתבטלה הקניה, בגלל קשיים פנימיים.

הרב שלזינגר מסיים את דבריו בפרשה במילים הבאות:

‘במתכוין מוסר הנני את הדברים האלה, כאשר תגיע השעה המקווה והשי״ת יעזור שאחינו היהודים יגיעו סוף סוף לדעה זו של יסוד ישוב חקלאי בארץ ישראל, ידעו שמשטחי קרקע (אלה) יכולה לצמוח ישועה למאות משפחות מישראל. ואולי עוד יחינו ה’ ואני בעצמי אוכה, או בני יזכו להשתתף בגאולת הקרקע הזאת.’

דוד גוטמן, הנזכר לעיל כאחד מחברי המשלחת שיצאה לבדוק את האדמה, היה תלמידו הנאמן של הרב שלזינגר, מאז עלותו ארצה בשנת תרל״ה. הוא היה גם מראשי מייסדי פתח-תקוה. על חלקו בפרשה הנידונה כאן ובמאמצים לרכישת אדמות פתח-תקוה (שתחילתם, כידוע, ביריחו...) מסופר בתעודה, חסרת התאריך, מתוך ארכיון יוסף נבון ביי:

*“הרב אויערבאך*5 והגביר בן ציון ליאון, יואל משה סאלמאן ודוד גוטמן עמלו להקנות אדמת יריחו וכמעט עלתה בידם לגמור הקניה [...] אחרי זאת השתדל דוד גוטמן לקנות כפר סאנאברא בסביבות חברון מיד הממשלה ואחרי רוב עמל לא עלתה בידם”. אחר כך מתוארת קניית אדמות פתח תקוה ויהוד.*
(אברהם בן יעקב, תעודות לתולדות הישוב היהודי בירושלים, ירושלים ג’, תש״י, עמ’ ע’)

באותו עניין מספר גם יואל משה סלומון, המצוין בתעודה הנזכרת: “כִּן טרח ויגע חברנו ר’ דוד גוטמן בקניית כפרת ארץ צאנן הסמוכה לחברון, שעמדה למכירה בהכרזה מהממשלה ורוב עמל ותלאה סבל, וסוף סוף נתבטלה המקנה מטעמים אשר לא נחפוץ ולא נוכל לתת לפני הקהל” (א’ דרויאנוב, כתבים לתולדות חיבת ציון ג’, עמ’ 521, בסוף ההערה).

שמו של מונטיפיורי, הקשור בפרשה בתחילתה, חוזר ועולה בעקיפין עם סיומה. חברת “מזכרת משה” - קרן שהוקמה לכבוד משה מונטיפיורי במלאת 30 שנה לעבודתו כראש ועד שליחי הקהילות - מנתה את ר’ יחיאל מיכל פינס כבא כוחה בארץ. תפקידו היה לפעול בשם החברה, למען הבראת הישוב הישן באמצעות מלאכה ועבודת האדמה.

באיגרת שכתב פינס בשנת תרל״ט (9.12.1878), זמן קצר לאחר הגיעו ארצה, הוא תיאר לפני מנהלי “מזכרת משה” היושבים בלונדון, את סיבוב מסעותיו בארץ, בחיפוש אחרי קרקעות ראויות לרכישה.

5 * הוא הרב מאיר אויערבאך הנ״ל כראש “חברת תורה ועבודה” והוא גם שחיבר, יחד עם הרב שמואל סלאנט, את הספר “מכתב גלוי” - (אל משה מונטיפיורי), שבו הופיעו אגרות הרא״ם והרב אלקלעי הנ״ל.

בין השאר כתב

‘אח”כ הלכתי אל סענאברא, המקום הזה ימצא בין שני הרים צר ברחבו וארוך. מדתו ג”כ בערך 288 הקטאר, ארץ מישור מלבד שיפועם של ההרים השייכים ג”כ לנחלה ההיא, אדמתה פוריה ודשנה מאד, ויש בה כתשע מאות זיתים אשר שוים לכל הפחות 450 לירות אנגליות. שפועם של ההרים מכוסה בעצי-בלוט, מים טובים בה ממעינות ומבארות, מרעה טוב בה מאין כמוהו לבקר ולצאן, מערות הרבה חצובות בתוך ההרים משנים קדמוניות, הראיות להיות מחסה לצאן הרבה. מחיר הנחלה ההיא על כל ההוצאות ערך 800 לירות טורקיות = 738 לירות אנגליות. רחוק הוא מחברון כשתי שעות וחצי ומיפו כתשע שעות. והנה כל כמה שמצא המקום חן בעיני מצד טבעו, וכן מצד היפי הטבעי אשר לו, בכ”ז לא אוכל להחליט כי טוב המקום ההוא לישוב, באשר הוא תקוע בין ההרים ורחוק מעיר שיש בה קונסולים, ויש בו חשש סכנת הערבים השודדים והגנבים. (מתוך: כתבי יחיאל פינס, “בנין הארץ” ב’, תרצ”ט).

נראה כי חוות דעתו של פינס הכריעה וסתמה את הגולל על “תכנית צאנן”.

היכן שכן אותו כפר אשר אודותיו נסבו האגרות והמסמכים המובאים כאן? באגרות של הרא”ם מצוין “זה שמו צאנן הנזכר ביהושע טו [...] במיכה א ונוזכר בספר “תבואות הארץ”. בספר “תבואות הארץ” לרבי יוסף שוורץ (יצא לאור בירושלים בשנת תר”ה. מחברו היה החוקר העברי הראשון בעת החדשה, שהקדיש את כל מעיניו לחקירת א”י ולפרסום מחקריו בעברית), מצוין: “צנן - היא צאנן. למזרח דרומית מרשה, בערך שעה אחת, הכפר ‘צאן-עברא’ ואולי הוא צנן”.

הזיהוי המסופק של בעל “תבואות הארץ” הביא את הרא”ם לקרוא לכפר הערבי שעמד למכירה בשם המקראי “צאנן”, ובוודאי אף זאת מתוך להיטותו לגאול את המקום (ואת שמו...) מידי נכרים. אך רק בעזרת שניים מהמסמכים האחרים ניתן לזהות את המקום במדויק. התעודה מארכיון יוסף נבון ביי ומכתבו של פינס הם המזכירים את שם המקום בהיגוי המקובל ומתברר מהם כי “צאן עברא” של ר’ יהוסף שוורץ, היא “סנבירה” (סאנאברא, סענאברא). זוהי חורבה עתיקה (בה שרידים כבר מהתקופה הכנענית) אשר התקיים בה ישוב ערבי קטן עד מלחמת העצמאות (עפ”י י’ פרס, אנציקלופדיה א”י, עמ’ 333).

לאחר הסכמי שביתת הנשק בין ירדן לישראל וקביעת הגבול ביניהן נותרה החורבה בשטחנו וזכתה לשם העברי “ח’ צנבור” (כך במפות החדשות). החורבה נותרה עזובה ושוממה, אך לא כן אדמתה. לאדמה זאת קם גואל! כמאה שנה לאחר מאמציהם של מנהיגי הקהילה בחברון וחרביו לגאול את האדמה, מעבדים אותה היום מחדשי הישוב היהודי בהר חברון - אנשי הקיבוצים כפר עציון וראש צורים. אדמת עמק נחל גוברין - “הפוריה ודשנה מאד”, כדברי פינס - מעלה יבולים נאים של חיטה מדי שנה - “הזורעים בדמעה - ברינה יקצורו”.

תכניות וניסיונות נוספים במאה ה"ט

במקביל וכהמשך למאמצי רכישת אדמות סנבירה, הוסיפו יהודי חברון, בעודו של ר’ אליהו מני, לרכוש חלקות קרקע בסביבת חברון. היו אלה חלקות קטנות ומפוזרות - דבר אשר מנע אפשרות של התיישבות בהן (וראו לדוגמה: ספר חברון עמ’ 65, 68).

יוצא מכלל זה היה ניסיון משנת 1875 להקמת שכונה חקלאית בצפונה של חברון. על ניסיון זה מספר אברהם בנימים ריבלין (ללא הבאת מקורות, דבר המחייב אותנו ליחס של זהירות):

'יצוין שעוד בשנת 1875 קנו יהודי חברון שטח אדמה בקרבת חברון, בדרך העולה ירושלימה, ובדעתם היה להקים כאן שכונה חקלאית. לצורך כך נוסדה חברה בשם "גן חברון" ובראשה ר' מרדכי דב סלונים וחכם מ. מני⁶: אלא שמחמת התנגדותם של בעלי הקרקע הערביים שבסביבה, אשר חששו מתחרות בגידול ענבים, הוכרחו יהודי חברון למשוך ידם מזה. ומה עוד שהשלטון התורכי לא ראה בעין יפה התבססות יהודים בארץ ישראל.'

(א"ב ריבלין, עטרה לישנה, תל אביב תשל"ג, עמ' 86).

מלבד גאולת אדמות, נעשו פעולות נוספות במסגרת השאיפה ליישוב הארץ ולעבודת האדמה. בעתון הלבנון מיום ט' אייר תרל"ט (2.5.1879) התפרסם מאמר ראשי תחת הכותרת "יישוב ארץ ישראל" (בחתימת ירנ"ן). עיקר המאמר מוקדש ל"מקוה ישראל" ובהקשר לכך מופיעה הפסקה הבאה, הנוגעת לענייננו:

'וגם זאת אמת ויציב שבאו לפני פקיד מקוה ישראל אנשים מבני ישראל היושבים בחברון וירושלים החפצים לעבוד את האדמה להוציא לחמם ממנה ותלו פניו לתת גם להם חלקת שדה בחכירה מן השדות הנשארות בורות כמו שיתן להערבים, והמה יביאו בהמות משלהם וכלי מחרישה וכל הנצרך לעבודת האדמה, ועוד יתרה יעשו כי יספחו אליהם איזה מהתלמידים שלמדו עבודת האדמה במקוה ישראל - ובכל זאת לא שמע הפקיד לשאלתם באומרו כי יודע אל נכון אשר בידי היהודים לא תתן הארץ את יכולה כמו תתן בידי הערבים העובדים אותה - ומי יכחיש את הפקיד שהוא חכם ובעל ניסיון.'

ראשית המאה העשרים

נראה כי רכישת קרקעות בידי יהודי חברון נמשכה כל העת. בהקשר לזה ראוי לציין מיוחד רכישה גדולה של האדמו"ר ר' שלום דב מלובאוויץ' (מקיים ישיבת "תורת אמת" בחברון) אשר בשנת תר"ס (1900) קנה בעיר ובסביבתה נחלאות בסכום של 100,000 רובל (עפ"י "ספר חברון", עמ' 63).

והנה בשנת תרס"ח (1908) שוב עולה על הפרק תכנית להקמת ישוב חקלאי סמוך לחברון. בעתון "החבצלת" מיום ז' אייר תרס"ח (8.5.1908) התפרסמה כתבה אודות תכנית זו. תחת הכותרת "קול מבשר מנחל אשכול"; כותב שניאור זלמן פונדאמינסקי, כתב העתון בחברון:

'סוף סוף הגיעה השעה שגם החברונים החלו להקיץ מתרדמתם העמוקה ולציאת מד' אמותיהם הצרות, להתרומם לידי הגיון בריא ולידי מחשבה טובה ומועילה, לדאוג למטרה ותכלית שלם ונצחי, ולשאוף לתנאי חיים בטוחים בעתיד, יותר קלים ונוחים מתנאי החיים הקשים אשר בו ימצאו בהוה. ולא זו בלבד, ולא רק לדאוג בעד מצבם בעצמם כ"א גם בעד מצב כלל הישוב של ע"ק ת"ו (=עיר קדשנו תבנה ותכונן), לגדלו ולרוממו, ולהרחיבו ולהפריחו עד ונבנתה העיר האומללה הזאת על תלה. וזאת החדשה שנהיתה בעירנו:

בליל מוצש"ק ב' אייר נאספו חלק גדול מתושבי עירנו, וביחוד מהצעירים, לטכס עצה, במה להיטיב את מצבנו בפרט, ומצב ישוב עירנו בכלל, ואחרי התעוררות חזקה ונאומים נלהבים, שהשמיעו אחדים מהנאספים, קמו כולם כאיש אחד ובלב מלא התרגשות עצומה החליטו כולם פה אחד, כי הדרך הנכון, אשר יוכל לתת פתרון אמיתי על שאלתנו הוא: ליסד "מושבה" בקרבת עירנו, ככל המושבות אשר ביהודה והגליל, המחיות את בעליהם בכבוד. למטרה זו יסדנו תיכף באותו מעמד אגודה בשם "אשכול" אשר על ידה יצא הרעיון הענקי הזה לאור א"ה. האופן אשר ע"י תחשוב האגודה להגיע למטרתה הוא: כי כל חבר יתן חמש ועשרים גאפ' לכהפ"ח, ותקוה כי המותר הדרוש עוד, ימלא ע"י החברות-הגדולות, העובדות במקצועות האלו, וע"י אנשים בעלי הון. ממחרת הלילה הנו' נכנסו כל החברים עוד פעם לישיבה כללית, לקבוע תקנות קבועות, ולבחור בוועד-הפועל אנשים בעלי כשרון, המורשים לעבוד בהפרחת הרעיון הזה, האגודה תכניס אליה חברים עד זמן מוגבל - גם החברים מיתר אנשי הקדש יקובלו. הבה נקוה, כי כל גדולי הרוח וגדולי המעשה שבעמנו, החובבים ומעריצים את ישוב אה"ק ת"ו יקבלו גם את הרעיון הנשגב הלזה בחביבות יתירה, ובחמימות עזה, להשתתף אליו, לא רק ברוח, כ"א במעשה גדולה ממשית, ואז נגיע א"ה חיש מהר למטרתנו הנשגבה.

עוד תכנית שתחילתה בקול תרועה רמה, אך מעולם לא נשאה פירות..

בשנים הבאות, שנות השפל של מלחמת העולם הראשונה, לא היתה השעה כשרה להמשיך בניסיונות לגאולת קרקעות ולהתיישבות חקלאית. עם כיבוש הארץ בידי האנגלים השתנה המצב בארץ בתכלית השנוי, ונוצרו תנאים נאותים יותר להגשמת חלומות ההתיישבות החקלאית בהר-חברון.

סוף דבר

המאמצים הבלתי פוסקים להקמת ישוב יהודי חקלאי בהר חברון, נשאו סוף סוף פרי בשנות העשרים, עם הקמתו של הישוב "מגדל עדר" בתרפ"ז. בכך החלה שרשרת ההתיישבות בגוש עציון, שאנו - בהתיישבותנו היום - מהווים בה חוליה רביעית.

אנו מקוים ומאמינים כי חוליה איתנה זו תחתום את מסכת ההקרבה והיסורים, שהיו מנת חלקם של קודמינו: אנשי "הישוב הישן" מירושלים וחברון שלא זכו להגשמת חלומותיהם; אנשי "מגדל עדר" שהוכרחו לנטוש את ישובים במאורעות תרפ"ט; אנשי "אל החר" שנאלצו לקטוע את הכנותיהם להקמת "כפר עציון" ושכנותיה בשל מאורעות תרצ"ו; ואנשי "קבוצת אברהם" שהקימו את כפר עציו בתש"ג ונפלו על הגנתו במלחמת הקוממיות בעוד חבריהם - ממשואות יצחק, עין צורים ורבדים - הולכים בשבי ואף בתיהם נותרים ביד אויב.

מכוח מורשתם של אלו - ראשונים וראשוני ראשונים - נושאים אנו בלבבנו את דברי הנביא, כתפילה תמידית:

"גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון - אמר ה' צבאות, ובמקום הזה אתן שלום נאום ה' צבאות" (חגי ב, ט).

הבעת תודה

נוסף לבעלי המקורות שבהם נעזרתי ואת שמם ציינתי בגוף המאמר,
אני אסיר תודה לה"ה פרופ' זאב וילנאי, חיים פלס, צבי אילן ורמי יזרעאלי שבדבריהם -
שבע"פ ושבכתב - נעזרתי רבות בעבודתי זו.

דוד עמית,

כפר עציון

(ב"ה, תמוז תשל"ז)